

Александра КАПЕТАНОВИЋ*, Иван ЛАКОВИЋ**,
Татјана КОПРИВИЦА***, Олга ПЕЛЦЕР-ВУЈАЧИЋ****

ГРАДИТЕЉСКА БАШТИНА КАТУНА НА КУЧКОЈ ПЛАНИНИ

ABSTRACT: *The paper brings an overview of the traditional built heritage of the seasonal mountain settlements, locally named katuns at Kuči Mountain in Montenegro. Here the main information on area, historical context, social and economic importance of katuns, as well as the detailed description of the main housing object – stone cottage called glada are presented. The data were collected after consulting relevant literature and conducting field researches in period 2015-2017.*

KEY WORDS: *katun, seasonal mountain settlement, traditional heritage, stone cottage, glada, Kuči Mountain, Montenegro*

Научна пажња се данас веома мало посвећује катунима на црногорским планинама и питању њиховог културно-историјског наслеђа. Тако је и простор Кучке планине, као карактеристичне катунске области, у постојећим научним и стручним радовима третиран само у ширем контексту историје Куча, Црне Горе и сјеверне Албаније. То се, већином, односи на текстове Марка Миљанова, Јована Ердџановића, Стевана Дучића, Марка Рашовића, Васа Чубриловића, Ивана Божића, Љубинке Богетић-Ћирић, Ђурице Крстића, Нова Вујошевића и других¹.

* Ауторка је архитекта и извршна директорка НВО *Expeditio*, Котор.

** Аутор је историчар и научни сарадник у Историјском институту Универзитета Црне Горе.

*** Ауторка је историчарка умјетности и научна сарадница у Историјском институту Универзитета Црне Горе.

**** Ауторка је историчарка и виши истраживач у Историјском институту Универзитета Црне Горе.

¹ М. Миљанов, *Плеће Кучи у народној причи и пјесми I-II*, Сабрана дјела, књ. 3 и 4, Титоград, 1967. Ј. Ердџановић, *Кучи, племе у Црној Гори. Етнoлошка студија*, Београд, 1907; С. Дучић, *Плеће Кучи, живот и обичаји*, Подгорица, 1998; М. Рашовић,

Нажалост, ниједан од ових радова не доноси прецизан инвентар катуна у овој области, са локацијама, бројем, стањем, врстом и описом припадајућих објеката, приступних путева, доступности и врсте инфраструктуре за снабдијевање водом и слично².

Сматрајући да је утврђивање ових квантитативних карактеристика један од услова за дубљу научну анализу, кроз пројекат *Валоризација црногорских катуна кроз одрживи развој пољопривреде и туризма – КАТУН*³ 2015-2017. године, урађен је први попис архитектонског наслеђа Кучке планине. Тада је утврђен број напуштених и насељених катуна, њихове локације, као и врсте и стање припадајућих објеката.

Методологија ових истраживања је полазила од консултовања постојеће литературе, преко разговора са локалним становништвом, проучавања штампаног и електронског картографског материјала, до директног теренског истраживања. Ово је било једно од првих оваквих истраживања у Црној Гори са значајним ослоном на *online* сервис Google Earth, помоћу којег су утврђиване тачне локације катунских насеља, чак и у областима за које нису постојали ни писани, нити усмени подаци. Како је, у катунским насељима овог подручја, изградња објеката од чврстог материјала постала уобичајена тек од половине XIX вијека, истраживање је ограничено само на видљиве материјалне остатке објеката који потичу најраније из тог периода.

За основну подлогу за уношење података коришћени су сателитски снимци Google Earth и топографске мапе, за рад на

Племе Кучи, етнографско-историјски преглед, Београд 1963; В. Чубриловић, *Постанак племена Куча, Зборник Филозофског факултета VII-1*, Београд 1963; И. Божић, *Катуни Црне Горе, Зборник Филозофског факултета XI*, Београд, 1968; Ђ. Крстић, *Правни обичаји код Куча*, Београд 1979; Љ. Богетић-Ћирић, *Комунице у Црној Гори у XIX и почетком XX века*, Титоград 1966; Н. Вујошевић, *Кучки катуни – некад и сад*, Подгорица 2010.

² Ново Вујошевић је у свом наведеном раду дао листу катуна који су на Кучкој планини били живи почетком 50-их година XX вијека. Василије Спасојевић је, у својој књизи о црногорским катунима, покушао да комплетира и списак катуна на Кучкој планини на основу сопственог познавања терена и разговора са мјештанима V. М. Spasojević, *Crnogorski katuni*, Zagreb, 2006.

³ *Valorization of Montenegrin katuns through sustainable development of agriculture and tourism – KATUN* (Валоризација црногорских катуна кроз одрживи развој пољопривреде и туризма – КАТУН, 2015-2017), No. 01-648, пројекат који је реализовао Универзитет Црне Горе кроз програм Министарства науке INVO-HERIC. У оквиру пројекта је објављена и монографија И. Лаковић (ур.), *Катуни Кучке планине*, Подгорица 2017, у којој је осим каталога постојећих катуна на планини, дат и преглед најважнијих тековина нематеријалног катунског наслеђа, традиционалног градитељства, пољопривредног и економског контекста, као и проблематике постојећег шумског фонда и биодиверзитета. Аутори текста су Иван Лаковић, Александра Капетановић, Сенка Бабовић-Распоповић, Татјана Копривица, Олга Пелцер-Вујачић, Божидарка Марковић, Милан Марковић и Јелена Лазаревић.

терену и идентификацију свих локација. За потребе истраживања су конципирани тзв. картони катуна и глада, који садрже карактеристичне категорије описа за њихово касније уношење у GIS базу података. Формирана је обимна фото документација, направљено мноштво архитектонских скица и снимака постојећих објеката и видљивих остатака, а табеле са додатним информацијама су попуњаване за сваки катун и пребациване у радну верзију базе података. Треба нагласити да је ово прва база података о црногорским катунима, и која је, као таква, урађена у програму QGIS 2.8.3. Сваки појединачни објекат описан је кроз информације о типу, облику зидова и крова, врсти материјала, као и додатне информације о очуваности и коришћењу. Након двије године истраживања у оквиру пројекта КАТУН, утврђено је да се на планини налазе и прикупљени су одговарајући подаци за 193 катуна, а у базу је унесено и преко 2.900 традиционалних колиба - *глада* у једном векторском слоју⁴. Укупни број кучких катуна је, извјесно, већи, али је дио подручја, на којем су сва кучка братства имала право издига и на њему имала своје катуне, данас урбанистички и архитектонски девастиран. Непланском и стихијском градњом су на више локација избрисани трагови традиционалних катунских насеља, што отежава или онемогућава одговарајућа теренска истраживања. На истраживаном простору, данас је свега 59 катуна стално и још двадесетак повремено насељено⁵.

Подручје Кучке планине обухвата површину од око 220 km² сјевероисточно од Подгорице, у коју спадају планински масив Жијева, јужни дио Комова и дио масива Проклетија. На истоку се њена граница од Кучких корита поклапа са државном црногорско-албанском границом изнад кањона Цијевне, Штругезе, Виле, Рикавачког језера, Вучиног потока и води ка планинском гребену Планиница-Мојан-Виситор. Одакле скреће на сјеверозапад према Бајвану и Кучком Кому, а од ових врхова се даље спушта према Причелу и преко Турјака силази ка Опасаници. Пресијецајући планинске гребене Црне планине и Ђебезе и долине Опасанице, Веруше и Убогог дола, ова линија преко западних обронака Жијева изнад Брскута излази на Стравче, одакле заобилазећи Рачаму, Стружицу и Грађен долази поново на Корита.⁶

⁴ O. Pelcer-Vujačić, A GIS Database of Montenegrin Katuns (Kuči Mountain and Durmitor), in: Ioannides, M., Fink, E., Moropoulou, A., Hagedorn-Saupe, M., Fresa, A., Liestøl, G., Rajcic, V., Grussenmeyer, P. (Eds.) *Digital Heritage. Progress in Cultural Heritage: Documentation, Preservation, and Protection*. 6th International Conference, EuroMed 2016, Nicosia, Cyprus, October 31 – November 5, 2016, Proceedings, Part II. Lecture notes in Computer Science 10059, 2016, 72-80.

⁵ И. Лаковић (ур.) *Катуни Кучке планине*, Подгорица, 2017, 9.

⁶ Исто, 11.

На описаном простору се развила традиција полуномадског (катунског) сточарења, основне привредне гране локалног становништва у Кучима. Љетња испаша на планинским пашњацима није омогућавала само стварање резерви хране за зиму, већ и вишкова намијењених продаји на тржишту. Катунски контекст је представљао и одређујућу категорију која је довела до формирања племена Куча као таквог – иако етнички и конфесионално хетерогено, локално становништво је управо кроз борбу за стицање и одржавање права на коришћење планинских пашњака, формирало свој заједнички идентитет. Та борба је довела до ширења прехранбене и економске основе племена, али и до његове географске експанзије. Постепено, али стално повећање простора за љетњу испашу, омогућено заузимањем Корита, Коштице, Криситора, Рикавца, Широкара, Маглича, Црне планине, Курлаја, Бинце и Комова од XV до XIX вијека, омогућило је повећање расположивог сточног фонда, за који је сада требало обезбиједити простор за зимску испашу. То даље усмјерава експанзију племена ка југу и ободу Зетске равнице, гдје се формира низ кучких села (Златица, Дољани, Маслине итд), управо као последица овако увећане економске моћи нових братстава⁷. Зато су планина и тамо изграђени катуни сматрани за једну од најважнијих племенских тековина, успостављајући строг и прецизан систем права и обавеза у режиму њиховог коришћења⁸.

Измјеном друштвених прилика средином XX вијека, овај вид пољопривредних активности губи ранији економски и друштвени значај. Иако су, временом, катуни повезани бољом саобраћајном инфраструктуром, а неки су и електрификовани, већ од средине седамдесетих је почео незаустављив тренд њихове депопулације. Масовни прелазак становништва из руралних у урбане средине током друге половине XX вијека је, слабећи село, погубно утицао и на све оно што је проистицало из оквира таквог начина живота. Катуни су, из перспективе нових становника, или нестали из животног видокруга, или постали тек простор за одмор и рекреацију. Та два тренда, депопулација и претварање катуна у тзв. „викенд насеља“, данас су највидљивији и најпрепознатљивији дјелови приче о катунима на Кучкој планини.

Кучка планина се најчешће дијели на Доњу, Средњу и Горњу планину⁹. Ове области су у различитим периодима и под различитим окол-

⁷ В. Чубриловић, *нав. дјело*, 329-330.

⁸ Видјети више у: М. Миљанов; Ј. Ердељановић; С. Дучић; Ђ. Крстић.

⁹ Треба напоменути да ова подјела није увијек одражавала и традиционално схватање простора Кучке планине. Марко Миљанов наводи да је, у ствари, традиционално постојала подјела само на Горњу и Доњу, да је комски дио, сјеверно од превоја Ђафа од Козеља између Маглича и Црне планине, чинио Горњу планину, а све јужно и источно Доњу. М. Миљанов, *нав. дјело*, 12-13.

ностима улазиле у састав територије племена Куча, тако да је и њихово насељавање достигло зенит у првој половини XX вијека. Саобраћајна инфраструктура каква постоји у данашњем облику је новијег датума, будући да до 60-их година XX вијека није постојао нити један колски пут који је улазио у подручје планине. Међукатунска комуникација и насељавање су, дакле, ишли трасама традиционалних пјешачких и караванских стаза које су и данас дјелимично видљиве.

Својински односи над катунима су регулисани на два начина – они у непосредној близини села (на Доњој и Средњој планини) су најчешће били испарцелисани и подијељени међу братственицима као приватна имања. То се нарочито односи на ораховске (Токе, Грађен кутски, беровачки и подградски, Фужбарле, Стружица и Пкенице), дубајске (Вељи до) и брскутске катуне (Кочишта, Убоги до, Бара од Мокре, Топли поток и Црна рупа). На ове катуне се долазило већ од средине прољећа, како би се сачувала трава у селима за косидбу, и обично остајало до заједничког издига на горње катуне. Ово је посебно карактеристично за поменуте ораховске катуне, који се налазе у безводном подручју на јужним обронцима Бокена и Хума ораховског (најјужнији дио жијевског масива), а чија је примарна функција била да омогуће својеврсно премошћавање периода између зимске (сеоске) и лјетње (катунске, планинске) испаше. Наравно, неки од ових катуна су били и трајна катунска локација током читавог лјета, све у зависности од површине доступних пашњака и могућности водоснабдијевања.

Остали катуни су били заједничка (комунска), братственичка својина. Према традицији, право на катун је стицано учествовањем једног или више представника братства у освајању тог дијела планине, а у неколико случајева је братство куповало катун од претходних власника. Катун је подразумијевао локалитет са објектима за становање и смјештај стоке, а припадао му је и стриктно одређени простор за испашу. Унутар њега, сви припадници братства су имали право на колибу за становање – *гладу*, најужу окућницу и торину, коју су могли уступити или продати само другом члану братства. Уколико би се братство проширило и населило друга села, његови припадници су задржавали право издига у свој традиционални катун, али се то право није аутоматски преносило и на остала братства са којима су живјели у селу. На исти начин, досељеници у село нису имали право на катуне у које су издизали старосједиоци. Овако је катун чуван као породична својина и тековина, ближе се везујући за личност власника, а не за мјесто његовог сталног боравка. На Кучкој планини само затријебачки, котски, ледински, криводолски и катуни Дучића припадају селима, као рационалан компро-

мис између броја братстава у њима, бројности њихових чланова и расположивог простора на планини¹⁰.

Племенски Уговор, којим је регулисан сезонски боравак на планини, обухватао је правила о коришћењу пасишта, права на сјечу дрвета, загријевање и остале потребе у домаћинству, норме за израду предмета за домаћинство и подизање катуна и колиба за становање. „...У Кучима је распоред катуна као цјелина и зграда у њиховом оквиру био диктиран и потребом заштите од непријатеља и других напасти карактеристичних за планину, као што су звијери, а не само економским моментима који би при нормалним условима требало да буду примарног значаја. Зато су кучки катуни и колибе – гладе, више збијеног типа...“¹¹. Премјештање људи и стоке у катуне одвијало се према неписаним нормама обичајног права, које су тек почетком XX вијека добиле законску санкцију у виду племенског Уговора. Анализа његових одредби говори о настојању црногорских државних власти да уреди питање сезонских покрета становништва¹².

Издиг (издизање, одлазак људи и стоке на катун) је био централни догађај у друштвеном животу племена. Његов датум је одређиван на племенском збору, на ком је утврђиван распоред када, ко и на који начин може доћи са породицом и стоком на катун. Он је најчешће падао у другој половини јуна, након завршетка пољских радова у селима и повлачења снијежног покривача са пасишта. Вршен је устаљеним трасама, које су традиционално биле и најважније племенске саобраћајнице. Данашња саобраћајна инфраструктура само у једном дијелу прати њихове правце, тако да се велики број ових, некада често коришћених стаза, више уопште не употребљава. Саобраћајнице, које данас воде у Кучку планину, не прате линије којима су обављани издиг и здиг локалног становништва, већ слиједе логику повезивања са постојећим административним центрима и регионалним путевима¹³.

Претпоставља се да се од XIII вијека привремено „пастирско село“ назива катун.¹⁴ Код разних истраживача катуни се дефинишу као „љетња села по планинама“ или љетњи станови¹⁵, „љетња станишта“¹⁶, „привремени љетњи станови“¹⁷ или „цијело привремено љетње насеље

¹⁰ *Катуни Кучке планине*, 13.

¹¹ Ђ. Крстић, *нав. дјело*, 130.

¹² Исто, М. Рашовић, *нав. дјело*, 343-345.

¹³ *Катуни Кучке планине*, 15.

¹⁴ К. Јиричек, *Историја Срба*, прва књига (до 1371), Београд 1922, 113.

¹⁵ Ј. Цвијић, *нав. дјело*, 78, 366.

¹⁶ С. Дучић, *нав. дјело*, 4.

¹⁷ А. Дероко, *Народно неимарство I*, Споменик CXVIII, Одјељење друштвених наука, нова серија, 20, Београд 1968, 8.

сточарско“.¹⁸ Катуну се састоје од „зграда за становање пастира“¹⁹61 тј. најједноставнијег облика кућа – колиба, које се у Кучима називају *гладе*. Јован Цвијић наводи да је глада старије име за колибе у планини.²⁰ Поред колиба, други основни елемент катуна су торови за стоку, који се у Кучима називају *торине*. Катун, како се наводи, „обично обухвата само зграде и торове једног братства“.²¹

Катуну су изворно формирану као насеља збијеног типа, у којима су груписане гладе са торинама и помоћним објектима. Изворна организација катуна Кучке планине задржала се на катунима Средње и Горње планине, гдје се катуни налазе у *комуну*. Код дијела катуна Доње планине, земљиште је временом из комуна прешло у приватно власништво и подијељено у парцеле. То је утицало и на промјену организације катуна који су тамо формирану као насеља разбијеног типа, са гладама на појединачним парцелама²².

Традиционалне планинске колибе - *гладе*, најважнија су категорија архитектонског наслеђа Кучке планине. Њихов изглед је еволуирао са развојем доступног алата и побољшањем материјално-финансијског стања самог становништва. Међу првим стамбеним објектима, посебно у шумовитим крајевима, најчешће су биле колибе кружне основе, са огњиштем у средини, покривене кровом у облику купе - *дубирог* или *савардак*.²³ Овакве најједноставније пастирске колибе, које су у почетку имале само кров који је полазио одмах од земље, грађене су и над правоугаоном основом. Од ових форми су развијени и сложенији типови који у основи добијају зид од камена у сувозиду, на који се поставља кровна конструкција и кров. Гладе са правоугаоном основом су најраспрострањенији тип традиционалних колиба на Кучкој планини, док се дубирози – колибе кружне основе, јављају у много мањем броју. Од укупног броја традиционалних и модификованих глада, идентификованих током теренског истраживања, скоро све имају правоугаоне основе, а само је двадесетак дубирога.

Почетком XX вијека Јован Ердељановић је описао дубироге на Кучкој планини, на Кому, за које претпоставља да су их Кучи радили по угледу на Васојевиће²⁴, а Антонио Балдаци, италијански биолог, 1902. године и на подручју Мокре наилази на „конусне“ колибе тј. дубироге.

¹⁸ Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 235.

¹⁹ Исто.

²⁰ Ј. Цвијић, *нав. дјело*, 290.

²¹ Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 235.

²² *Катуни Кучке планине*, 25.

²³ *Савардак* је турски назив који долази од ријечи која означава савијутак или фишек; А. Дероко, *нав. дјело*, 12.

²⁴ Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 237.

„Колибе су овдје грађене на исти начин као и оне у Васојевићима, тј. ко- нусне су и покривене сноповима ражане сламе.“²⁵

Као и гладе правоугаоног облика, дубироzi се најчешће граде на терену под благим нагибом, са задње стране дјелимично укопани у терен. Отвор за врата је са доње стране, низ падину. Већина сачуваних дубирога има унутрашњи пречник 4,50-5,60 m, а мањи је број пречника око 3,60 m. Зидови су грађени од камена техником сувозида, са два лица од крупнијих блокова и ситнијом испуном. Дебљина зида се креће од око 60 cm до, у ријетким случајевима, максималних 140 cm. На једном дубиругу ширина зида може да варира у различитим сегментима - већа је у предњем дијелу код врата, док је у задњем, често укопаном на теренима у паду, мања. Висина зида је у највећем броју случајева око 120, а највише 155 cm. Отвор за врата на каменом зиду дубирога је широк око 100 cm. Често је ужи према унутрашњости, 70–80 cm, а шири се трапезасто према споља, до 100–110 cm²⁶.

Традиционалне гладе, најчешћи тип колибе на Кучкој планини, су објекти издужене правоугаоне основе, грађене од камена у техници сувозида, са дрвеном кровном конструкцијом и кровом на двије или четири воде, покривене изворно сламом или дрветом. Оне су веома сличне најједноставнијим облицима кућа у кучким селима, „сувозаницама“ или „сламњачама“²⁷, које су биле без прозора, само са вратима и покривене најчешће сламом. Како су гладе, као и већина кућа, имале издужену правоугаону основу, на њима разликујемо дуже стране зидова, тзв. *ребра*, и бочне, краће стране – *листре*. Различити типови глада се могу подијелити у односу на облик листри, тј. облик крова.

На основу података са терена, као и записа истраживача овог простора са почетка XX вијека, сматра се да су на катунима Кучке планине постојале двије врсте глада, са нижим и вишим кровом. У предјелу Горње планине преовлађују гладе са нижим кровом, чије су листре биле равне или озидане каменом са ластавицама. Висину листре одређивала је доступност дрвне грађе за изградњу кровне конструкције и кровног покривача. Код оваквих глада, носеће дрвене греде су могле бити мањих распона и покривене само једним редом дасака. На Доњој планини било је и глада са ребрима и листрама исте висине, као и оних са много вишим, четвороводним или двоводним крововима дрвене конструкције и покривачем од сламе или дрвета.

²⁵ А. Baldači, Područje Cijevne – истраживачка putovanja u istočnu Crnu Goru i albanske planine, u: *Crna Gora vrata Balkana. Putopisi i zapisi evropskih botaničara*, V. Pulević, D. Vincek (ur.), Cetinje 1991, 788.

²⁶ *Катуни Кучке планине*, 27-29.

²⁷ С. Дучић, *нав. djelo*, 81.

Унутрашње димензије листре обично су износиле 3,00–3,50, максимално 4,30 m, док су код ребра варирале од 4,20 до 7,80 m. Спољашње димензије листре на гладама су најчешће 4,80–6,00 m, а ребра од 7,20 па до 9,70 m. Свега десетак глада на цијелом подручју Кучке планине има ребро/лице дуже од 10 m и претпоставља се да су оне коришћене у институцији супоне, када су двије или више породица дијелиле исту гладу током боравка на катуну. Пропорције основа глада, однос уже према широј страни правоугаоника, тј. листре према ребру/лицу, крећу се од 1,25 па до 2,0. Та пропорција је често приближно око 1,6 – што одговара златном пресеку.

Дебљине зидова се најчешће крећу у распону од 80 до 100 cm, иако има зидова дебелих и до 120 па и 130 cm, али и тањих, до 70 cm. Зид листре, посебно у горњем дијелу, могао је да буде финије зидан и тањи од осталих зидова. За разлику од кућа у селима које су зидане истом техником, зидови глада су релативно ниски и увијек су нижи од висине човјека. Зидови очуваних глада најчешће су високи 120–130 cm.

Код глада са зиданим листрама, вјероватно старијег типа, висина листре, а самим тим и крова, кретала се од 2,70 до 3,00 m. Код глада равних листри, са двоводним или четвороводним кровом, висина крова је могла бити од 3,70 до 4,20 m. Висина саме кровне конструкције, од врха зида, у таквим случајевима била је у распону од 2,00 до 2,70 m. Када је глад имала камену полулистру, њена висина се најчешће кретала од 2,20 до 2,50 m²⁸.

Изворно су све конструкције од камена на Кучкој планини рађене у техници сувозида²⁹ – од блокова ломљеног или приклесаног камена ређаних „у суво“, без везивног материјала – малтера, тј. *клака*³⁰. Све до друге половине XVIII вијека (до око 1760. године) и куће у кучким селима су биле рађене само од камена у сувозиду, а кречни малтер касније почиње да се користи.³¹ Употреба малтера, као основног везивног мате-

²⁸ *Катуни Кучке планине*, 32

²⁹ „Су‘озадицом‘ се зове по томе што је без клака грађена сухијем зидом“; С. Дучић, *нав. дјело*, 81.

³⁰ Стеван Дучић је почетком XX вијека, након изучавања спроведених у периоду 1904–1911. и објављених у књизи „Живот и обичаји племена Куча“ 1911, навео да „у свој Кучкој Планини има само двије глде грађене „у клаку“, као зимничке куће: једна је од овијех на Лукама Микетића, а друга у Округлици, и та је двобојна кула. Једна и друга су грађене скоро, а њихови власници су Брскућани.“ Такође наводи и да „у Кучкој Планини никад нико не памти да је кад клачнице горело, јер у том предјелу клак се никад не употребљава, сем што је требао приликом грађења комске цркве.“; С. Дучић, *нав. дјело*, 26, 63.

³¹ Дучић такође наводи: „Прије 150 година (писано почетком XX вијека, прим. аут) у Кучима није било клачанијех кућа, већ „сухозадице“, као што свједоче и рушевине старијех селишта кучке земље.“; Исто, 80.

ријала, временски кореспондира тек са изградњом колских путева средином XX вијека, којима је било могуће транспортовати одговарајуће количине цемента и пијеска.

Зидови глада су зидани са два лица, унутрашњим и спољашњим, од већих блокова између којих је стављана испуна од ситнијег камена. То је била најједноставнија и најприсутнија техника зидања, примјењивана код глада, дубирога и помоћних објеката, али у неким случајевима и код торина. Камени блокови од којих су рађена лица зидова су крупнији, посебно у доњој зони зида, а у неким случајевима су приклесани. За дјелове зида око врата и на угловима коришћени су крупнији и фи није обрађени блокови.

Квалитет камена који се налазио у области катуна је директно одређивао квалитет и технике градње, као и дуготрајност тако зиданих објеката. У одређеним зонама, дрво је коришћено као материјал за градњу свих или појединачних зидова гладе. Пракса овакве градње је забиљежена само у катунима у граничним подручјима планине (Ћићерача, Веља и Мала Ћура), гдје, осим доступности материјала, не треба искључити ни утицај грађевинске праксе сусједних племена. Тамо гдје није било довољно расположивог квалитетног камена за градњу, попут Љештанског катуна на Сумору, дрвене, муникове греде су коришћене као скелет око којег је слаган камен, пружајући му стабилност и чврстину.

Кровна конструкција свих типова глада на Кучкој планини је дрвена. Оне су биле једноставне и било их је могуће извести на планини доступним материјалом и алатом. У зависности од типа саме гладе, кровови су могли да буду: једноставни двоводни на гладама са зиданом листром; двоводни са дрвеном кровном конструкцијом на листри; четвороводни и, рјеђе, троводни. Најједноставнији двоводни кровови су били прости кровови са роговима, тзв *ножицама*, који се ослањају на зид гладе, директно или преко хоризонталне греде – *вјенчанице*, још зване *насјеница* или *настјеница*. „Греде од крова, ножице, утврђене су доњим крајем у сухозид а горњим у сљеме. С унутрашње стране крова а паралелно са сљеменом укувано је у ножице са сваке стране по једно пријеко сљеме.“³²

Најједноставније вјенчанице–насјенице су биле од облика дрвета, кружног пречника најмање 12 cm. На старијим катунима су нађене и насјенице троугаоног облика, посебно када су рађене од муниковог или јеловог дрвета. Оне су већих димензија, са странама од 15 па до 30 cm, а некад и више. Такође, јављају се и вјенчанице правоугаоног или квадратног пресека, димензија од 12 па до 16 cm. Рогови–ножице се при

³² Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 236.

дну ослањају директно на зид или насјеницу на којој се направе жљебови. У врху се рогови директно спајају, а често нема хоризонталне греде сљемењаче. Рогови су, обично, били полуобрађене греде, пречника 10–12 cm. Код кровова већих димензија, између рогова су често постављане распињаче, на 1/3 или 2/3 висине крова. Понекад су постављана и дупла клијешта, са обје стране рога, а код виших кровова су могла бити и два нивоа распињача.³³

Најчешће се за градњу користило дрво јеле, букве и мунике. Дрво јеле (*Abies alba*) је због механичких карактеристика најчешће коришћено за градњу кровова глада, било за саму конструкцију, било за даску којом је кров покриван. Муника (*Pinus Heldreichii*) је коришћена на исти начин, али доста рјеђе. Изванредна издржљивост и отпорност муниковог дрвета је често омогућавала кровној конструкцији да надживи и саме камене зидове, нарочито ако су ови били слабије зидани или ако је за зидање коришћен камен слабијег квалитета. Буква (*Fagus Moesiaca*) је коришћена посебно у новије вријеме, како за конструкцију, тако и за кровни покривач. У зонама у којима је било квалитетне дрвене грађе, а недостајало је квалитетног камена, дрво се користило за градњу цијелих колиба, њихових зидова, конструкције и крова.³⁴

Најстарији типови глада су првобитно били покривени пустином³⁵ – сукном од костријети, затим сламом, па дрветом, а у новије вријеме и лимом или другим савременим материјалима. Гладе са покривачем од пуштине данас нису сачуване. На катунима, у зонама у којима је било сламе, њоме су покриване колибе, како дубирози тако и гладе правоугаоне основе. Данас је кров од сламе сачуван на свега неколико глада на Кучкој планини (Радан и Рачама под Жијевом).

Најчешће се за кровни покривач користило дрво, и то дрвене даске – *штице*, у различитим варијантама. Штице су цијепане од јеле или мунике у шумама близу катуна и коњима доношене на катун.³⁶ На основу фотографија и записа са почетка XX вијека, закључујемо да су биле дугачке 1,2 до 1,8 метара и широке 20–30 cm³⁷. Оне су, вјероватно, постављане преко конструкције коју су чинили сљеме и можда још нека попречна летва. Постављане су једна поред друге, вјероватно у два реда, тако да су размаци између штица били наизмјенично смакнути. Првобитно нису биле фиксиране ексерима, већ су на крају сезоне ски-

³³ *Катуни Кучке планине*, 34.

³⁴ Исто; Н. Вујошевић, *нав. дјело*, 45.

³⁵ Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 236.

³⁶ „...Оцијепљене штице међу собом дијеле у равне „дјелове“, и сваки свој дио на коњима и помоћу укућана носи на катун, ње их слаже у „витао“, и притисне камењем, да се сушећи не „извићују“. С. Дучић, *нав. дјело*, 61.

³⁷ „...Од 6 до 8 педи дужине“ (1 педаљ је око 20-22 cm, прим. аут), Исто, 60.

дане и слагане унутар зидова гладе. Овако је кровна конструкција чувана од излагања притиску снијежног покривача.³⁸ Тек је касније, са више доступног алата за обраду дрвета, започео период трајног покривања глада. Штице слабијег квалитета називале су се *прошчине* и могле су да буду и од буковог дрвета.³⁹

Још један карактеристичан тип кровног покривача је покривач од *скудле* – даске од једног лакта дужине (око 71 cm). Скудле су се правиле од буковог дрвета и њима су, иначе, покриване куће у селима, али већ почетком XX вијека има катуна на којима су гладе покривене скудлом. Данас је ово најраспрострањенија врста традиционалног дрвеног кровног покривача на катунима Кучке планине, и њиме су покривене гладе са вишим двоводним или четвороводним крововима. Дашчице скудле су биле дужине од око 70-90 cm, најчешће ширине 12–16 cm, а дебљине 2–2,5 cm. Скудле су постављане на хоризонталне гредице, *пасове* или *жиле*, закиване преко *рогова* – *ножица*, и слагане у два реда, од којих је доњи ред био од тањих дашчица – *подвлачака*. Подвлачци су прво закивани за жиле, а онда су преко њих постављане и закиване скудле. Скудле су слагане у редовима тако да виши ред дође изнад нижег.⁴⁰

Гладе по правилу нису имале димњаке, већ је дим са огњишта излазио кроз отворе и пукотине у кровној конструкцији.⁴¹ За разлику од данашње праксе сјече здравих стабала и њихове употребе за огрев већ пар мјесеци касније, за ложење је кориштено суво дрво које је налажено у шуми. Оно је приликом сагоријевања димило много мање, а сам дим је служио и као својеврсни конзерванс дрвених кровних конструкција и кровног покривача од сламе или дрвета, не дозвољавајући развој микроорганизама који изазивају или утиру пут њиховом труљењу.

Почетком 60-их година XX вијека, дебели лим добијен исправљањем металних буради је постао веома популаран као материјал за покривање кровова. Јефтин и трајан, он је нашао широку примјену, нарочито у катунима до којих су пробијени колски путеви и тако омогућен његов транспорт теретним возилима.

На традиционалним гладама катуна на Кучкој планини нема прозора, и врата су једини већи отвор. Врата су најчешће била на дужој страни гладе, а пошто су зидови били релативно ниски, отвор за врата се формирао у цијелој висини зида гладе. У основи су стране отвора

³⁸ „... На јутро здига откривају се гладе. Њихов кров, тј. штице или прошчина, слажу се у исто гладиште, а то се чини да кров не скрши силни зимски снијег.“; Исто, 25, 36.

³⁹ „Рђаве штичине зову се ‚лузбарине‘ или ‚прошчине... За домаћу употребу од букве се цијепају ‚скудле‘, арбанашки скудла, за покривање кућа, и ‚прошчине‘, арбанашки цопа, за кров од глада“, С. Дучић, *нав. дјело*, 61.

⁴⁰ *Катуни Кучке планине*, 35-36.

⁴¹ Н. Вујошевић, *нав. дјело*, 46–47.

биле паралелне и под правим углом у односу на лице зида. Ширина отвора за врата се кретала од 80–90 па и до 110 cm у неким случајевима.

Врата на глади су се правила од дрвета. У отвор су постављани вертикални дрвени довратници различитих димензија (6×8 cm или 12×3,5 cm). Са горње стране су били уклијештени или приковани за вјенчаницу, постављену на врх зида и која је прелазила преко отвора. Понекад се постављао и доњи довратник – *праг* изнад земље, тако да се правио пуни дрвени оквир за крило врата. Као и зидови гладе, и врата су била веома ниска, 120-170 cm. Крила врата су била најчешће веома једноставно ријешена, од спојених вертикалних дрвених дасака различите ширине, обично 20–25 cm. Оне су са унутрашње стране укрућиване са по двије хоризонталне даске, на које су качене шарке и повезиване са довратником.

Испред гладе, уз лице зида а поред улазних врата, често су зидане и камене клупе за сједење. Оне су рађене у истој техници сувозида и од истог камена као и гладе, само од већих блокова. Клупе су постављане на дијелу оријентисаном низ падину, наспрам укопаног дијела гладе. То је било најчешће уз врата, са једне или обје стране, а некада и уз листру која гледа низ падину. Мogle су бити различитих дужина, висина им се најчешће кретала од 40 до 45 cm, а ширина је зависила од величине камена, обично 40-70 cm⁴².

На унутрашњим зидовима глада често налазимо нише, које се у Кучима зову *водници* или *пенџери*.⁴³ Оне су једини архитектонски елемент који се јавља на унутрашњем лицу зида рађеног у сувозиду и најчешће су постављене на зиду наспрам врата или у близини огњишта. Најчешће су биле 20–40 cm ширине и 25–40 cm висине. У зид су биле увучене 35–50 cm, а висина на којој су рађене је варијала од 45 до 100 cm. Отвор нише је формиран од блокова већег и финије обрађеног камена. У веома ријетким случајевима, умјесто горњег хоризонталног блока, постављане су двије камене плоче под нагибом формирајући троугаони свод. На појединим гладама су на фасади или у ентеријеру, из равни зида конзолно, извлачене камене плоче. За ове камене конзоле се претпоставља да су имале сличну функцију као и нише⁴⁴.

Гладе на катунима Кучке планине се одликују једноставном унутрашњом организацијом, коју карактерише једнодјелни простор без преграда и са само једним отвором – вратима.⁴⁵ Она су се, најчешће,

⁴² *Катуни Кучке планине*, 36-37.

⁴³ Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 236.

⁴⁴ *Катуни Кучке планине*, 37-38.

⁴⁵ Т. Вујачић, Прилог типологизацији црногорске традиционалне архитектуре, у: *Традиционална народна култура у Црној Гори*, научни скупови, књ. 54; Одјељење друштвених наука, књ.24, Подгорица 2000, 121.

налазила на дужем зиду и то обично на трећини његове дужине. Тако је позиција врата функционално дијелила унутрашњи простор гладе на два дијела. У већем, ближе листри, налазило се огњиште као централни елемент у глади. Око огњишта су били и други елементи ентеријера везани за рад на катуну и припрему „бијелог мрса“: клупе за сједење, нише у зидовима, полице. У другом дијелу налазила се зона са креветима, довољно одигнутим да би се користио и простор испод њих.

Под у глади је био од набијене земље. Огњиште се налазило у поду, у равни са нивоом пода и ограђено каменим блоковима. Било је квадратне или кружне основе, са пречником око 70 cm. Сто се најчешће налазио на средини гладе. Да би простор на поду био слободан, дрвене полице су најчешће качене између два рога кровне конструкције. „Иначе су по целој глади, које по зиду, које по сохама од крова, утврђене разне куке и чавли за вешање ствари.“⁴⁶

У дијелу који је одвојен за спавање, вјероватно се првобитно спавало на поду⁴⁷ или на клупама уз зид, а касније се јављају дрвене конструкције које су служиле као кревети или галерије за спавање. Један тип ових конструкција су кревети у угловима гладе, постављени на дрвеним стубићима. Према сачуваним примјерима, овакви кревети били су на висини од 80 и 120 cm од пода, ширине 1,3–2,1 m а дужине око 2 m.⁴⁸ Формиране су и дрвене платформе за спавање између два подужна зида гладе, када се дрвена греда разапне између два зида и на њу према листри постави дашчана оплата. Оваква конструкција је у сачуваним примјерима била подигнута на око 95-130 cm изнад пода. Она је, касније, прерасла у дрвено поткровље – галерију, постављену на зидове гладе, гдје је још неколико људи могло да спава. Када су млијеко и остали мљечни производи чувани у глади у којој се становало, њихово мјесто би било на супротној страни од огњишта, испод поткровља.

⁴⁶ Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 236-237.

⁴⁷ Антонио Балдачи помиње „лежај од папрати бујад која је уобичајена на планини до 1600 m“; А. Baldači, *нав. дјело*, 735.

⁴⁸ Балдачи 1902. године описује овакве кревете у гладама: „Проф. Мартели и ја, умјесто стијешњеног простора на терену гдје су спавали и остали другови поређани у низ и релативно добро, више смо жељели „брачни кревет“ који су нам оставили власници нашег боравишта. Овај лежај, начињен од букових грана и смјештен под покривачем колибе и сувомеђе, био је на висини нешто мање од једног метра. Једне ракле представљале су степениште, којим се ишло на овај лежај од сувог буковог лишћа, а на које смо, да би нам било удобније, ставили нови слој свјежих букових грана, које су умекшала наша ћебад. То је више-мање једна троугласта површина са већом унутрашњом страном од метар и по дужине и највећом ширином од метар и четврт. Цијеле ноћи, која је била хладна, стално смо радили гимнастику и мучили се да нађе-мо положај који нијесмо налазили“; Исто, 782.

Иако на гладама није било прозора, понекад се на челу двоводног или четвороводног крова или листре налазио по један мањи отвор при врху. У гладама није било ни димњака, па је дим излазио кроз поменуте отворе и пукотине у крову. Са увођењем шпорета на дрва умјесто огњишта, у унутрашњости гладе је додат и метални сулундар, који је обично водио до отвора у горњем дијелу листре. Такво рјешење је доприносило бољем загријавању, уз минималне интервенције на укупној конструкцији објекта.⁴⁹

Редовно одржавање и поправка сувозида или кровне конструкције сваког прољећа су били кључни за очување глада. „Чим се стигне на катуна, одмах се поправе потребне зграде за становање „пастира“ и торови за стоку.“⁵⁰ У племенском уговору Куча о катунима из 1904. године се наводи: „Нико не смије дирати грађу с туђега тора, штицу с колибе. Ко буде то учинио без дозволе власника, такви ће се одмах предати суду на суђење у смислу закона, строго ће се с њим као лупежом поступити.“⁵¹

Торине–торови⁵² за овце углавном су се налазиле поред глада, због олакшавања посла око стоке и заштите од вукова. Већином су сачуване камене торине грађене у сувозиду, без везивног малтера, иако спорадично има и дрвених. Некада је на катунима Кучке планине било више типова торина: зидане сувозидом, оплетене пружењем, од закованих љемеза, од љеса и жила и комбиноване торине.⁵³ Њихова величина је варијала у зависности од величине стада које је требало смјестити, конфигурације терена и расположивости материјала за градњу. Највећи број очуваних торина био је предвиђен за 30-50 оваца, али нису ријетке ни оне у које је могао стати и двоструко већи број.

Данашње стање преосталих традиционалних глада указује на перспективу њиховог неумитног пропадања. Без људи у њима, оне се брзо претварају у рушевине. Без дима, дрвени кровови брзо труле и распадају се, па вода улази у унутрашњост камених зидова и, наизмјенично топећи се и ледећи, доводи до њиховог урушавања. Боље зидани и дјелимично укупани објекти могу потрајати нешто дуже, али мало је глада грађених у сувозиду са потпуно очуваним зидовима након 50–60 година од напуштања.

⁴⁹ *Катуни Кучке планине*, 39.

⁵⁰ Ј. Ердељановић, *нав. дјело*, 235.

⁵¹ Дучић, С. (1998) *нав. дјело*, 24.

⁵² Видјети више у: С. А. Picuno, I. Laković, D. Roubis, P. Picuno, A. Kapetanović, *Analysis of the Characteristics of Traditional Rural Constructions for Animal Corrals in the Adriatic-Ionian Area*, *Sustainability* 9 (2017), 1441; doi: 10.3390/su9081441 <http://www.mdpi.com/2071-1050/9/8/1441>

⁵³ Н. Вујошевић, *нав. дјело*, 48-50.

Градитељско наслеђе Кучке планине, осим описаних традиционалних објеката, обухвата и низ других споменика материјалне културе. Међу њима је најпознатија црква Светог Илије, саграђена на Крсту од Превлаке, под Сумором. Подигао ју је 1900. године књаз Никола Петровић Његош, а камен темељац за подизање цркве постављен је 2. августа 1899.⁵⁴ Црква је, у оригиналним габаритима и уз коришћење првобитно употребљеног материјала, президана у периоду 1993–1995. године.⁵⁴ Од вјерских објеката ту су још олтар на Банкањском катуњу на Коштици, који је 1904. године подигао Марко Лекочевић, и обновљен 2002. године,⁵⁵ као и двије цркве (православна Св. архиђакон Стефана и римокатоличка, посвећена Св. Стјепану) на Кучким коритима.⁵⁶ Споменичка баштина се састоји и од низа спомен-обиљежја (попут оног кучком војводи Дрекалу у Рикавцу или погинулим илегалцима на Кастрату), као и више земљаних и камених гомила и гробних цјелина, које нијесу истражене и прецизно датиране, у народу познатих као *гробовља*. Најчешће су појединачни гробови означени само усправно постављеним каменовима – *киљанима* или дрвеним крстовима, без имена преминулог или године смрти. Гробне конструкције су веома једноставне, најчешће грађене само од хоризонтално постављених камених плоча или зидане од ломљеног камена⁵⁷.

Кучка планина је само један од традиционалних катуњских простора чије је културно-историјско наслеђе остало ван магистрала савременог научног интересовања. Приказани подаци представљају тек основни, квантификациони оквир, потребан да би се почело са даљим истраживањем свих слојева и тековина које су створене у генерацијском кретању између села и катуна, од зимске до љетње испаше. Они неупитно потврђују величину и значај овог друштвеног контекста, али без организованог, усмјереног и континуираног научноистраживачког напора на његовој даљој и дубљој анализи, представљаће само резултате једног интересантног, али усамљеног експеримента.

⁵⁴ Z. Ivanović, *Pravoslavni manastiri i crkve kao graditeljski objekti na prostoru Kuća prije Drugog svjetskog rata*, Nikšić 2014, 149.

⁵⁵ M. Marinaj, Famullia e Trieshit, у: *Monografia e arqipeshkvisë Tivarit*, Tivar 2017, 420.

⁵⁶ *Катуни Кучке планине*, 46-47.

⁵⁷ Киљани су постављани и на мјестима „гдје је неко од непријатеља погођен и пао“; J. Ердељановић, *нав. дјело*, 44, *Катуни Кучке планине*, 48-50.

Александра КАПЕТАНОВИЋ, Иван ЛАКОВИЋ
Татјана КОПРИВИЦА, Олга ПЕЛЦЕР-ВУЈАЧИЋ

ARCHITECTURAL HERITAGE OF THE *KATUNS* AT THE KUČI MOUNTAIN

Summary

The seasonal summer settlements in the mountains, where the livestock was being brought to during the summer months – *katuns*, used to be the one of the most important categories of Montenegrin social life up to the middle of 20th century. Half-nomadic way of livestock rearing, based on vertical transhumance village-katun presented the dominant context of local economy. With changes brought with different social, political and economic context from early sixties and onwards, such way of life has been steadily disappearing, becoming almost extinct nowadays.

The Kuči Mountain belongs to the category of the well-defined and recognizable katun areas, with genuine importance for growth of Kuči as one of most relevant Montenegrin tribes. Its architectural heritage consists of traditional housing objects, corrals for cattle, water supply and road infrastructure, military and religious objects. In this research, only the traces of the objects built after the half of 19th century could be followed, since after that time the construction of solid, stone-walled cottages became regular building practice.